

Ősz Sándor Előd

Rudolph Gwalther írásmagyarázati munkái az erdélyi református és unitárius gyökerű gyűjteményekben¹

Életem első egyetemi óráját Adorjáni Zoltán tartotta. Felsőfokú tanulmányaink első félévének izgalmas és egzotikus színfoltja volt a héber nyelv, amelyet heti hat órában tanultunk: a betűktől a bibliai szöveg elemző fordításáig (ezt teológus nyelven preparációnak nevezik). A nagy óraszám viszont lehetőséget adott arra is, hogy a Szentírással kapcsolatos kérdéseinket még akkor is feltegyük, ha azok nagyon lazán vagy egyáltalán nem kapcsolódtak az anyaghoz. Így Adorjáni Zoltán volt az, akitől a rácsodálkozás bővületével tanultunk teológiát. Tőle hallottunk először arról, hogy – egyházszerző szolgálatuk mellett – a reformátorok kimagasló írásmagyarázó munkát is folytattak, megalapozva ezzel a modern bibliatudományt. Hatvanötödik születésnapján ezekre az órákra emlékezve szeretnénk bemutatni Rudolph Gwalther zürichi reformátor Erdélyben őrzött munkáiból egy csokorralalót.

A kutatásról

Az elmúlt években az erdélyi református és unitárius gyökerű gyűjteményekben vizsgáltuk tizenöt, a 16. században élő protestáns teológus, ún. „reformátor” 1601 előtt megjelent, teológiai tárgyú munkáit. A possessorbejegyzések és széljegyzetek segítségével próbáltuk megállapítani, hogy a kötetek mikor kerültek Magyarországra, illetve hungarus-tulajdonos kezébe, azután kik adták-vették, olvasták, használták őket.

A mennyiségi vizsgálat segít válaszolni arra a kérdésre is, hogy mely európai teológusok hatottak a hazai reformációra, felekezetképződésre, illetve mely

¹ A kutatást az Emberi Erőforrások Minisztériuma Szegedi Kis István kutatói ösztöndíja támogatta.

nyugati tudósok teológiai látása határozta meg az Erdélyi Református Egyház 16–17. századi életét és tanítását.

A szerzőket elsősorban a gyűjtemények 16. századi nyomtatványainak katalógusai, illetve az *Erdélyi könyvesházak* című forráskiadvány (Adattár 16.) iskolai könyvjegyzékei alapján választottuk ki. A két forráscsoport összevetésével az alábbi tizenöt szerző munkáit vizsgáltuk. Wittenbergi teológusok: Luther Márton (1483–1546), Philipp Melanchthon (1497–1560), Georg Major (1502–1574). Luteránus teológusok: Johann Brenz (1499–1570), David Chyträus (1530–1600). Genfi teológusok: Kálvin János (1509–1564), Théodore de Bèze (1519–1602). Zürichi teológusok: Pietro Martire Vermigli (1499–1562), Heinrich Bullinger (1504–1575), Rudolf Gwalther (1519–1586), Ludwig Lavater (1527–1586). Svájci teológusok: Johannes Oekolampad (1482–1531), Wolfgang Musculus (1497–1563), Benedictus Aretius (1522–1574). Pfalzi teológus: Girolamo Zanchi (1516–1590).

A kutatás helyszínei a történelmi Erdély református és unitárius iskoláinak, illetve református nemesi udvarainak könyvtárait őrző gyűjtemények voltak (Erdély alatt az Erdélyi Református Egyház 16–18. századi kiterjedése értendő): A Marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár (Marosvásárhelyi Református Kollégium, a Székelykeresztúri Unitárius Kollégium és Teleki Sámuel gyűjteménye), a Nagenyedi Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, a Sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium (benne a Teleki-család geryeszegi könyvtára), a Székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum Dokumentációs Könyvtára (a Református Kollégium gyűjteménye), a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár (a Szászvárosi Református Kollégium anyagának egy része, Mikó Imre gyűjteménye), a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának Könyvtára (itt a Kolozsvári Református és Unitárius Kollégium könyvtára), a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet könyvtára.

A kutatás első részének vége felé közeledve már bizonyos szerzők műveinek az erdélyi magyar protestáns közegben való terjedésére is jobban rálátunk. Biblikus tanárunk köszöntésére biblikus szerzőt választottunk, Rudolf Gwalther zürichi lelkipásztort.

A szerző és irodalmi munkássága

Mivel Rudolph Gwalther neve – kora újkori népszerűsége ellenére – ma már a felsőfokú egyháztörténeti stúdiumok rendjén is csak említés szintjén kerül elő, ezért szükségesnek látjuk, hogy röviden ismertessük életrajzát.

1519-ben született Zürichben. Édesapja korán meghalt, 13 évesen édesanyját is elveszítette, így 1532-től a Heinrich Bullingerék házában nevelkedett. Zürich mellett tanult Kappelben, Baselben, Strassburgban, Lausanne-ban és Marburgban. (Lausanne-ban a francia és az olasz nyelvet is elsajátította.) 1541-ben a heseni küldöttség tagjaként részt vett a regensburgi hitvitán. 1541-ben a zürichi Szent Péter-templom lelkésze lett. Ugyanabban az évben feleségül vette Ulrich Zwingli lányát, Regulát. 1545-ben sajtó alá rendezte apósa hagyatékát, a német szövegeket latinra fordította, és úgy adta őket közre. 1546-ban a Zürichi Káptalan (az erdélyi protestáns egyházmegye megfelelője) dékánna választotta. Bullinger 1575-ben bekövetkezett halála után ő lett a Grossmünster főlelkésze és zürichi reformátusság vezéralakja. 1586. december 25-én halt meg. Lelkeszi munkája mellett kora népszerű költője, fordítója, drámaírója volt.

Szolgálatának legjelentősebb vonulata az igehirdetés volt. A Szent Péter-templomban, majd a Grossmünsterben elhangzott prédikációi (*homiliae*) 1546-tól folyamatosan jelentek Froschauer zürichi nyomdájában: 1560 előtt többnyire német nyelvű és kisebb terjedelmű, négy-öt prédikációt tartalmazó, 1560 után viszont többnyire latin nyelvű, nagyobb terjedelmű, teljes bibliai könyvek magyarázatát magukba foglaló kiadványok formájában.

A német nemzeti bibliográfia (VD16) 57, 1601 előtt megjelent művét ismeri. Ezek közül 26 német, 31 latin nyelvű. Némelyik munka öt-hat kiadást is megért, így ez az 57 mű összesen 147 kiadványt jelent.²

Gwalther saját írásmagyarázati munkáit *homíliaként* határozza meg. A kor másik írásmagyarázati műfaja a *commentarius*. A reformáció korában sokkal képlekenyebb volt a határ e két műfaj között, mint a modern teológiában. A prédikációkban nagyon sok kortörténeti adat elhangzott, nagy hangsúlyt fektettek a párhuzamos bibliai helyekre is. A kommentárok szerzői viszont nagyon sokszor aktualizáltak, „kibeszéltek a szövegből”. A korabeli *homíliagyűjtemények* másik sajátossága, hogy a prédikációk legtöbbször a *lectio continua* elvét követve végigmagyaráznak egy vagy több bibliai könyvet. A két műfajt ezért nem lehet és nem is szabad élesen elkülöníteni.

² www.vdi6.de – Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts. https://www.gateway-bayern.de/TouchPoint_touchpoint/refineSearch.do?methodToCall=filterSearch&id=authornavigator&subval=Gwalther%2CRudolf – (Megnyitva: 2021. június 12.)

Gwalther latin nyelvű *homíliagyűjteményei* végigmagyarázzák Eszter, Ézsaiás és a kispróféták könyveit, a négy evangéliumot, az Apostolok cselekedeteit, Pál és János leveleit. Ezen gyűjtemények – mint említettük – akár öt-hat kiadást is megértek. A rövidebb bibliai könyvek magyarázata külön jelent meg, majd gyűjteménybe rendezték őket. Pl. Hóseás és Jóel próféták könyveinek magyarázatai még önálló kiadványként jelentek meg 1560-ban, 1563-ban pedig napvilágot látott a 12. ún. „kisprófétai könyvhöz” írott magyarázatok gyűjteménye, benne az előbb említett két mű is.

A kutatott emlékanyagról

Az erdélyi református és unitárius gyökerű könyvtárakban 54 darab 16. századi Gwalther-kiadást találtunk. Ezek 35 kötetben maradtak ránk. Ez jelzi, hogy a 16–17. századi könyvtulajdonosok ugyanazon szerző két-három munkáját kötteték egybe. Számos olyan kötetet is ismerünk, amelybe a 17. század második és harmadik évtizedében történt bekötéskor 16. és 17. századi Gwalther-kiadásokat fűztek össze. (A 17. századi kiadásokat ebben a kutatásban nem vizsgáltuk.) Ezenkívül Théodore de Bèze, Heinrich Bullinger, Jean Calvin, Ludwig Lavater, Heinrich Moller, Pietro Martire Vermigli egy vagy több művét is megtaláltuk a Gwalther-műveket tartalmazó kolligátumokban.

Az erdélyi emlékanyagban – egy kivétellel – kizárólag bibliai könyveket magyarázó nyomtatványokat találtunk. A fent említett homíliagyűjtemények közül csupán az Eszter könyvét, illetve a Máté evangéliumát magyarázóból nem találtunk egyetlen példányt sem.

Az alábbiakban az erdélyi emlékanyag bibliai könyvek és kiadások szerinti csoportosítását közöljük.

Ézsaiás próféta könyve (3 kiadás) – 2 kiadásból 3 példány

Kispróféták könyvei (7 kiadás) – 5 kiadásból 7 példány

Márk evangéliuma (5 kiadás) – 2 kiadásból 2 példány

Lukács evangéliuma (4 kiadás) – 1 kiadásból 2 példány

János evangéliuma (6 kiadás) – 4 kiadásból 5 példány

Apostolok cselekedetei (5 kiadás) – 3 kiadásból 4 példány

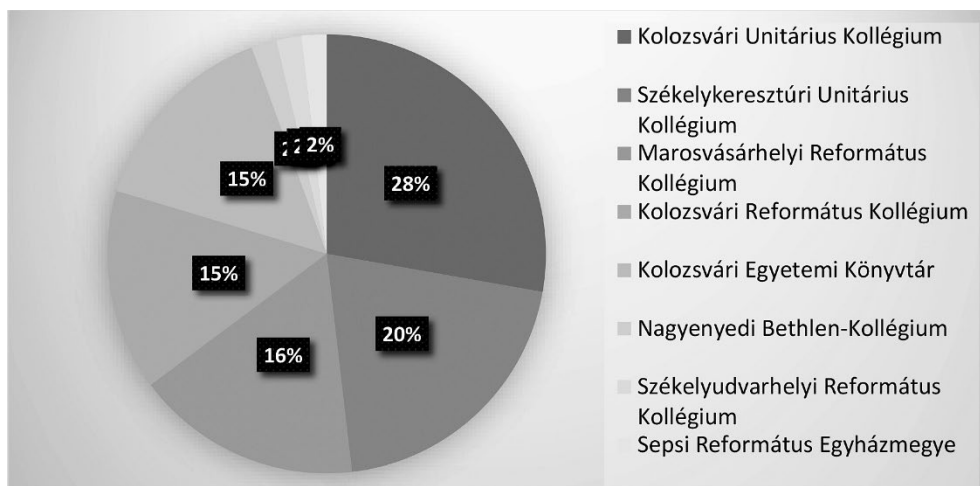
Rómabeliekhez írott levél (6 kiadás) – 4 kiadásból 6 példány

Korinthusbeliekhez írott első levél (4 kiadás) – 3 kiadásból 5 példány

Korinthusbeliekhez írott második levél (4 kiadás) – 3 kiadásból 5 példány

Galatákhoz írott levél (4 kiadás) – 3 kiadásból 4 példány
 Páli levelek gyűjteménye (1 kiadás) – 1 kiadásból 1 példány
 János levelei (5 kiadás) – 1 kiadásból 3 példány

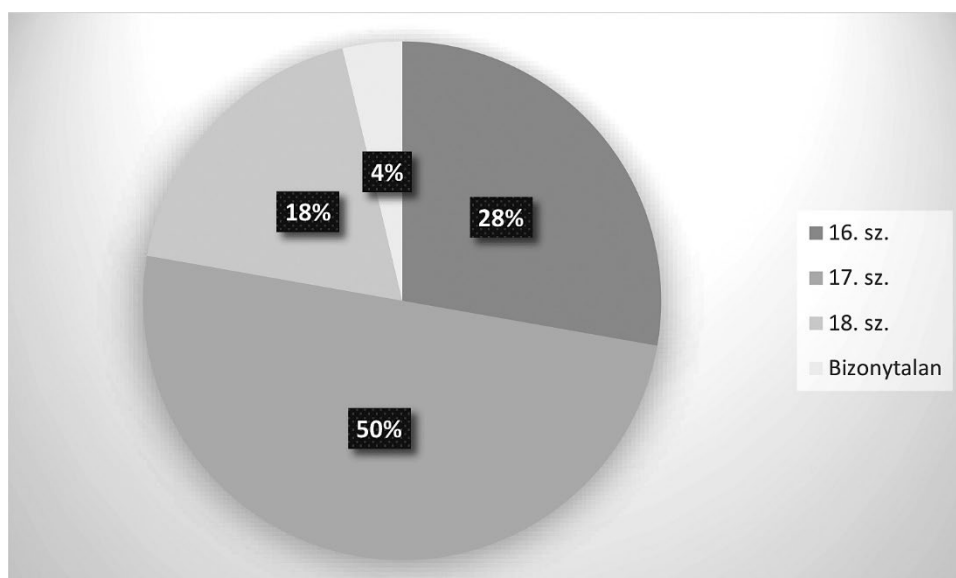
Figyelemre méltó az 54 nyomtatvány gyűjtemények szerinti megoszlása. A kutatott anyag közel fele két unitárius gyűjteményben található: 15 kötet a Kolozsvári, 11 a Székelykeresztúri Unitárius Kollégiumban. A Marosvásárhelyi Református Kollégiumban 9, a kolozsváriban 8 Gwalther-művet találtunk, a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban szintén nyolcat. Egy-egy kiadványt őriz a nagyenyedi és a székelyudvarhelyi kollégium, illetve a Sepsiszentgyörgyi kollégium, illetve a Sepsiszentgyörgyi kollégium, illetve a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet gyűjteményében pedig nincs egyetlen 16. századi Gwalther-kiadás sem. Lásd az alábbi grafikont.

Az adatokat csupán részlegesen tudjuk magyarázni. Gwalther a 18. század második felében veszített a népszerűségéből, így kimaradt mind Teleki Sámuel, mind a geryeszegi Telekiek, mind a székelyudvarhelyi kollégium könyvtárát „összeadó” 18. századi arisztokraták és lelkészek gyűjteményéből. Unitáriusok közötti népszerűsége talán azzal magyarázható, hogy semmiféle „háromságos” rendszerező teológiai mű vagy hitvallás nem köthető a nevéhez, így írásmagyarázati munkájának megítélése mentes lehetett az előítéletektől.

A következő fontos kérdés, hogy Gwalther 16. században megjelent művei mikor kerültek a történelmi Magyarországra, vagy innen származó olvasó/tulajdonos kezébe. Fontos hangsúlyozni, hogy túlnyomórészt 1560 után megjelent munkákról van szó, így terjedésük eleve később kezdődhetett.

A vizsgált kiadványok kevesebb mint harmada, szám szerint 15 nyomtatvány már a 16. században a Kárpát-medencében, nevezetesen annak keleti felében volt. A virtuális állomány pontosan felének legkorábbi azonosítható hazai tulajdonosa 17. századi, tíz nyomtatvány első ismert hungarus possessora pedig 18. századi. Egyetlen, két kiadványt tartalmazó kötet hazakerülését illetően bizonytalanok vagyunk. Lásd az alábbi grafikont.

Olvasók és tulajdonosok

A vizsgált Gwalther-művek jelentős csoportja a 16. század 70-es éveiben került magyarországi tulajdonos kezébe. A Dávid Ferenc elítélésében kulcsszerepet játszó Szatmári Fabricius István kolozsvári (1575–1579?) unitárius prédikátor³ 1570-ben a

³ Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700.* József Attila Tudományegyetem, Szeged 1992, nr. 2556; Kathona Géza: Ki volt Szatmári Fabritius István? *Irodalomtörténeti Közlemények* 86 (1982), 435–436.

kispróféták könyveihez írott Gwalther-kommentárt vásárolt Kolozsváron 4 forint 60 dénárért.⁴ Mivel Szatmári peregrinációjáról nincs adatunk, feltételezzük, hogy kolozsvári tanulmányai alatt vásárolta. A hazai könyvpiacról és könyvkötő mestersegről igen értékes adatot árul ez az alábbi kötet: Feltóti Márton, a Várad mellett fekvő (azóta elpusztult) Álcsi/Ácsi⁵ nevű falu lelkipásztora 1573-ban Váradon egy aranyért megvásárolta, egy tallérért német stílusú reneszánsz bőrkötésbe köttette a zürichi lelkész Lukács evangéliumáról szóló prédikációs kötetét.⁶ (*Martino Feltothio Pastori Achiensi[!] Varadinum / materia aureo 1, comp. tall. 1.*)

A fenti hazai beszerzések viszont kivételnek számítanak. A 16. századi erdélyi és felső-magyarországi tulajdonosok többsége wittenbergi peregrinus. Szikszai Fabricius Balázs kolozsvári tanítványa, Tolnai Bogács Bálint⁷ wittenbergi tanulmányai alatt szerezte meg Gwalthernek a kispróféták könyvei alapján írott prédikációit, 1570-ben pedig egybekötötte Béza traktátusgyűjteményének első kötetével.⁸ Batizi József, későbbi hevesi (1579–1580) és cserépfalui (1582) lelkipásztor⁹ 1578-ban ugyanott szerzett be négy darab, páli leveleket magyarázó prédikációgyűjteményből álló kolligátumot.¹⁰ Laskói Csókás Péter¹¹ ugyanabban az évben ugyanott

⁴ Rudolf Gwalther: *In prophetas duodecim, quos vocant minores... homiliae*. Froshoverus, Tiguri 1566. (VD16 W 111). Lelőhelye és jelzete: MvhelyTB B-f 549.

⁵ Álcsi Bihar vármegyei település, 1552-ben lakossága magyar ajkú volt, a 17. században elpusztult. (Jakó Zsigmond: *Bihar vármegye a török pusztítás előtt*. Sylvester, Budapest 1940, 199.)

⁶ Rudolf Gwalther: *D. Lucas Evangelista*. Froshoverus, Tiguri 1573. (VD16 W 1043). Lelőhelye és jelzete: KvUnit U 52388.

⁷ Peregrináció utáni sorsa ismeretlen. (Szabó András: *Coetus Ungaricus. A wittengergeri magyar diáktársaság 1555–1613*. Balassi, Budapest 2017, 269.)

⁸ Rudolf Gwalther: *In prophetas duodecim quos vocant minores... homiliae*. Froshoverus, Tiguri 1566 (VD16 ZV 2171) + Théodore de Bèze: *Volumen tractationum theologiarum*. Crispinus, Genevae 1570. (GLN-1771). Lelőhelye és jelzete: SSzGyörgyEsp II/10.

⁹ Szabó András: *Coetus...*, 96.

¹⁰ Rudolf Gwalther: In D. Pauli Apostoli epistolam ad Romanos homiliae. Froshoverus, Tiguri 1572. (VD16 W 1086) + Uő: In priorem D. Pauli Apostoli ad Corinthios epistolam homiliae. Froshoverus, Tiguri 1578. (VD16 W 1103) + Uő: In posteriorem D. Pauli Apostoli ad Corinthios epistolam homiliae. Froshoverus, Tiguri 1578. (VD16 W 1107) + Uő: In D. Pauli Apostoli epistolam ad Galatas homiliae. Froshoverus, Tiguri 1576. (VD16 W 1082). Lelőhelye és jelzete: KvUniv Patrimoniu 01562–01565.

¹¹ Életrajzát lásd: Szabó András: *Coetus...*, 184–185.

vásárolta meg Kálvinnak és Gwalthernek a kispróféták könyvéhez írott magyarázatát.¹² A kötetet hazahozta Marosvásárhelyre, ám második, rektori szolgálata utáni peregrinációjakor már nem vitte magával. Valószínűleg az iskola könyvtára hagyta, így a gyűjtemény egyik legrégebbi darabjával lehet dolgunk. Csaknem két évtizeddel később, 1596-ban Békési Gellai János, későbbi érdengelegi (1598–?) lelkész¹³ Bullingernek a Jeremiás és Dániel, Ludwig Lavaternek az Ezékiel, illetve Gwalthernek a tizenkét kispróféta könyveihez írott kommentárját szerezte be.¹⁴

A Wittenbergben tanuló erdélyi szászok is elsősorban az 1570-es években vásároltak Gwalther-műveket: a brassói Simon Taschner (aki később szülővárosában lett prédikátor)¹⁵ 1572-ben Gwalther János evangéliumához írott magyarázatát Ludwig Lavater Ezékiel-kommentárjával köttette egybe.¹⁶ 1579-ben a kőhalmi Lukas Wits későbbi szászdályai lelkipásztor¹⁷ Gwalther Márk és János evangéliumait magyarázó prédikációgyűjteményét szerezte be.¹⁸ Ugyanabban az évben Klemens Gottschling, majdani besztercei (1582–1584 mh.) rektor¹⁹ a Római levelet és az Apostolok cselekedeteiről írott könyvet magyarázó munkákat vásárolt.²⁰ A 16.

¹² Jean Calvin: *Praelectiones in duodecim prophetas (quos vocant) minores*, Crispinus, Genevae 1567. (GLN-784) + Rudolf Gwalther: *In prophetas duodecim, quos vocant minores ... homiliae*. Froshoverus, Tiguri 1577. (VD16 W 1113). Lelőhelye és jelzete: MvhelyTB B-f 71.

¹³ Szabó András: *Coetus...*, 97.

¹⁴ Heinrich Bullinger: *Jeremias ... Dei propheta expositus*. Froshoverus, Tiguri 1575. (VD16 B 9647) + Ludwig Lavater: *Propheta Ezechiel ... commentariis expositus*. Vignon, Genevae 1581. (GLN-2883) + Heinrich Bullinger: *Daniel sapientissimus Dei propheta ... expositus*. Froshoverus, Tiguri 1576. (VD16 B 9598) + Rudolf Gwalther: *In prophetas duodecim, quos vocant minores ... homiliae*. Ostensius, Basileae 1592. (VD16 ZV 23292): Lelőhelye és jelzete: MvhelyTB B-f 551.

¹⁵ Wagner, Ernst: *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen*. I. Von der Reformation bis zum Jahre 1700. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien 1998, nr. 805.

¹⁶ Rudolf Gwalther: *In Euangelium Jesu Christi secundum Joannem homiliae CLXXX*. Froshoverus, Tiguri, 1568. (VD16 W 1038) + Ludwig Lavater: *Propheta Ezechiel ... homiliis seu commentarii expositus*. Crispinus, [Génévé], 1571. (GLN-1802). Lelőhelye és jelzete: MvhelyTB 02297.

¹⁷ Wagner, Ernst: *Die Pfarrer*, nr. 889.

¹⁸ Rudolf Gwalther: *In Euangelium Jesu Christi secundum Marcum homiliae*. Froshoverus, Tiguri 1570. (VD16 W 1048) + Uő: *In Euangelium Jesu Christi secundum Joannem homiliae*. Froshoverus, Tiguri 1575. (VD16 W 1039). Lelőhelye és jelzete: MvhelyTB 02294.

¹⁹ Wagner, Ernst: *Die Pfarrer*, nr. 993.

²⁰ Rudolf Gwalther: *In D. Pauli Apostoli epistolam ad Romanos homiliae*. Froshoverus, Tiguri 1566. (VD16 W 1085) + Uő: *In Acta Apostolorum per divum Lucam descripta, homiliae*. Froshoverus, Tiguri 1569. (VD16 W 1078). Lelőhelye és jelzete: MvhelyTB 02298.

századi erdélyi szász könyvtulajdonosaink sorában találtunk két domidoctus lelkészt is: Gwalthernek a kispróféták könyvéhez írott magyarázatát²¹ Lazar Reisdorf kisselyki (1554–), baráthelyi (1559–) és eceli (1565–1604 mh.) lelképásztor, segesvári dékán²² birtokolta, tőle pedig Zacharias Weinrauch (mh. 1621), szintén Ecelben, majd Medgyesen és Berethalomban szolgáló lelkész, erdélyi szász püspök²³ könyvtárába került.

A következő számottevő tulajdonoscsoporthoz a Heidelbergben tanult magyar református diákok alkotják: Vári Szárnyas Bálint, későbbi munkácsi (1595–1611) lelképásztor és beregi esperes²⁴ 1585-ben köttette Gwalther Ézsaiás-magyarázatát.²⁵ A kötet előszavában Gwalther utal arra, hogy Nagy Konstantin az „értelmiségiek” feleségeit és gyermekeit felmentette az adóterhek alól: Várinak erről Bocskai 1605-ös privilégiumlevele jutott eszébe. (*Has leges pius princeps Stephanus Boczkajussit observari, Literis etiam privilegialibus confirmavit Cassoviae 5. die July 1605.*)²⁶ A kötet háttélapjára pedig *Az io fejedelmek dichireti...* kezdetű szöveget jegyezte, amelyben hét ókori uralkodó kegyes cselekedetét sorolja fel. A hátsó táblára pedig *Historia Alexandri Macedo[ni]* címmel Nagy Sándor életének öt epizódját írja le, amelyek az uralkodó alázatáról és józanságáról tanúskodnak. Mindkét szöveg akár királytükörként is értelmezhető.

A vizsgált anyag kilenc Gwalther-művét az 1616–1621-es időszakban Heidelbergben vásárolták magyarországi peregrinusok. 1616-ban Gyöngyösi Kiséri András, későbbi kolozsvári (1620–1622 mh.) lelkész²⁷ Ézsaiás és a kispróféták

²¹ Rudolf Gwalther: *In prophetas duodecim, quos vocant minores ... homiliae*. Froshoverus, Tiguri 1572. (VD16 W 1112). Lelőhelye és jelzete: KvUniv Patrimoniu 01561.

²² Wagner, Ernst: *Die Pfarrer*, nr. 638.

²³ Wagner, Ernst: *Die Pfarrer*, nr. 880.

²⁴ Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1977, 70.

²⁵ Rudolf Gwalther: *In Isaiam prophetam homiliae*. Froshoverus, Tiguri 1583. (VD16 W 1115). Lelőhelye és jelzete: KvUnit U 56454.

²⁶ A privilégiumról lásd: Dáné Veronka: „Hogy gyászos állapotjok vigasztalást vehessen”: Bocskai István kiváltságlevele az erdélyi református lelkészözvegyek és árvák javára. In: Barta János – Papp Klára (szerk.): *„Nincsen nekünk több hazánk ennél...” Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez*. Lucidus, Budapest 2004, 174–184.

²⁷ Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása*, nr. 113.

könyveiről írott prédikációkat,²⁸ 1617-ben Geleji Katona István (1589–1649), későbbi erdélyi püspök János apostol leveleinek Ludwig Lavater négy bibliakommentárjával egybekötött magyarázatát.²⁹ Geleji ezenkívül további három Gwalther-kolligátumot hozott haza Heidelbergből. Ugyanebben az évben Albensis Nagy János későbbi marosvásárhelyi lelkész tizenegy Gwalther-kiadást szerzett Heidelbergben: a kispróféták könyvei, a négy evangélium, az Apostolok cselekedeteiről írott könyv, a Rómabeliekhez, a két Korinthusbeliekhez és a Galatákhöz írott, illetve a jánosi levelek magyarázatát.³⁰ Szintén 1617-ben Szikszai Major Mátyás csatárújlaki (1620) lelkész³¹ Pál apostol Rómabeliekhez írott leveléről szóló prédikációgyűjteményt vásárolt.³² Csepei Sidó Ferenc, későbbi huszti (?–1622) és kolozsvári (1622–1624 mh.) lelképásztor³³ 1618-ban János, valamint Lukács evangéliumát³⁴ és Pál apostolnak a római, illetve a korinthusi gyülekezetekhez írott leveleit magyarázó igehirdetésgyűjteményt³⁵ vásárolt és köttetett egybe. Halála után bibliotékája a kolozsvári református iskolába került, megalapozva annak

²⁸ Rudolf Gwalther: *In Isaiam prophetam homiliae*. Wolphius, Tiguri 1594 (VD16 W 1116) + Uő: *In prophetas duodecim, quos vocant minores ... homiliae*. Cambierus, Heidelbergae, 1609 (VD17 75:667278N). Lelőhelye és jelzete: KvRef R 82456–82457.

²⁹ Ludwig Lavater: *In librum Iosue homiliae*, Cambierus, Heidelbergae 1614. (VD17 23:633057D) + Uő: *Liber Iudicum homiliis expositus*. Froshoverus, Tiguri 1585. (VD16 B 3043) + Uő: *In libros Paralipomenon commentarius*, Cambierus, Heidelbergae 1600. (VD16 ZV 1584) + Uő: *Liber Iobi homiliis explicatus*. Froshoverus, Tiguri 1585. (VD16 B 3089) + Rudolf Gwalther: *In Ioannis ... epistolam canonicam homiliae*. Froshoverus, Tiguri 1589. (VD16 W 1100). Lelőhelye és jelzete: KvRef R 82425–82429.

³⁰ Monok István – Németh Noémi – Varga András (szerk.): *Erdélyi könyvesházak*. III. Scriptum, Szeged 1994, 3–4, 9.

³¹ Heltai János: Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*. (1980), 336.

³² Pietro Martire Vermigli: *Loci communes*. Cambierus, Heidelbergae 1613. (VD17 15:738203A) + Rudolf Gwalther: *In D. Pauli Apostoli epistolam ad Romanos homiliae*. Froshover, Tiguri 1590. (VD16 W 1089). Lelőhelye és jelzete: MvhelyTB 02299.

³³ Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása*, nr. 542.

³⁴ Rudolf Gwalther: *D. Lucas Evangelista*, s. t., Heidelbergae 1602. (VD17 23:298440Y) + Uő: *D. Ioannes Evangelista*. Wolfius, Tiguri 1596. (VD16 W 1041). Lelőhelye és jelzete: KvRef R 82460–82461.

³⁵ Rudolf Gwalther: *In divi Pauli apostoli ad romanos homiliae*. Cambierus, Heidelbergae 1614. + Uő: *In priorem D. Pauli apostoli ad Corinthios epistolam homiliae*. Froshoverus, Tiguri 1588. (VD16 W 1104) + Uő: *In posteriorem D. Pauli apostoli ad Corinthios epistolam homiliae*. Froshoverus, Tiguri 1588. (VD16 W 1108). Lelőhelye és jelzete: KvRef R 82453–82455.

gyűjteményét.³⁶ 1621-ben Debreceni Nagy Ferenc, későbbi tállyai (1630 k.) lelkész³⁷ Máté és Márk evangéliumának, illetve a Galatákhöz írott levélnek a magyarázatát³⁸ hozta haza Heidelbergből. Heidelbergben – valószínűleg David Pareus hatására – a 17. század első két évtizedében egyfajta Gwalther-reneszánsznak lehetünk tanúi. 1601 és 1614 között – az Ézsaiás magyarázaton kívül – mindenik műve megjelent Johannes Cambierus helyi nyomdájában.³⁹ Amint a fent ismertetett kötetek impressum-adataiból kiderül, a zürichi lelkész munkáinak korábbi kiadásai is forgalomban voltak Kurpfalz fővárosának könyvpiacán. (Hasonló jelenséggel találkozunk ugyanitt ugyanebben az időszakban Kálvin Intitúciói kapcsán.⁴⁰)

A 17. századi Gwalther-olvasók/tulajdonosok között négy nagyobb csoportot tudunk elkülöníteni: az erdélyi reformátusokat, evangélikusokat és unitáriusokat, valamint a partiumi reformátusokat.

Az erdélyi reformátusok sorában elsőként említjük Vágási György berekeresztúri lelkészt és marosi esperest (?–1602?),⁴¹ aki bizonyos Korlátfalvi Márton özvegyétől négy forint 50 dénárért vásárolt a kispróféták könyveiről szóló prédikációgyűjteményt.⁴² Borsai Menyhért szásznyíresi (?–1617?) lelkész⁴³

³⁶ Sipos Gábor: *A Kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században*. Scriptum, Szeged 1991, 16–20.

³⁷ Heltai János: *Adattár*, 273.

³⁸ Rudolf Gwalther: *Homiliarum in Evangelium Jesu Christi secundum Matthaem pars prima*. Cambierus, Heidelbergae 1609. (VD17 1:710433Q) + Uó: *Homiliarum in Evangelium Jesu Christi secundum Matthaem pars altera*. Cambierus, Heidelbergae 1614. + Uó: *D. Marcus Evangelista*. Cambierus, Heidelbergae, 1608. (VD17 115:732988C) + Uó: *In D. Pauli Apostoli epistolam ad Galatas homiliae*. Cambierus, Heidelbergae, 1598. (VD16 ZV 22913). Lelőhelye és jelzete: SzudvRef 9 + 40718 + 40719.

³⁹ www.vd17.de – Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts. <https://kxp.k1oplus.de/DB=1.28/SET=3/TTL=51/NXT?FRST=41> – (Megnyitva: 2021. június 19.)

⁴⁰ Ősz Sándor Előd: *Bibliotheca Calviniana Transylvanica*. Erdélyi Múzeum-Egyesület – Erdélyi Református egyházkerület, Kolozsvár 2014, 24–26.

⁴¹ A Berekeresztúri Református Egyházközség levéltára. Vegyes jegyzőkönyv I/20. p. 1.

⁴² Lásd a 4. jegyzetet.

⁴³ Kádár József: *Szolnok–Doboka vármegye monographiája*. V. Szolnok–Doboka vármegye közössége, Dés 1901, 273.)

tulajdonában Ézsaiás könyvének,⁴⁴ Rettegi András Heidelbergben (1608–1610) tanult⁴⁵ sárdi (?–1615?) lelkipásztor tékájában a Galatákhoz, illetve a Korinthusbeliekhez írott leveleknek a magyarázata⁴⁶ volt.

Fogarasi V. Mihály erdőszentgyörgyi (1665–1673?) és mezőmadarasi (1685–1711 mh.) lelkipásztor, marosi esperes (1685–1711)⁴⁷ valószínűleg még gyulafehérvári diákévei alatt szerezte azt a Gwalther–Béza-kolligátumot,⁴⁸ amelynek lapjait sűrűn telejegyzetelte. Jegyzetei némelyikében kora lelkésztársadalmát bírálja: *Haj Papok papok miért ezt meg nem tartjátok?* (f. 165r.) *Ez előtt az Praedicatorok nem voltak ilyen színesen szolok.* (f. 314r.)

Szatmárnémeti Mihály (1638–1689) Göncről (1669?–1670?) Kolozsvárra (1673–1689) menekült lelkipásztor, későbbi kolozs-kalotai esperes (1681–1689)⁴⁹ 1674-ben új szolgálati helyén két Gwalther-műre tett szert: június 24-én két forintért néhány próféta könyv magyarázatát⁵⁰ vásárolta meg, szeptember 19-én Kolozs vármegye főszolgabírájától, Keczelei Gergelytől⁵¹ kapta ajándékba János apostol leveleinek kommentárját.⁵² Kolozsvárhoz kötődnek az alábbi könyvszerzések is: Zalányi György, Kolozs (1680 k.) református lelkipásztora⁵³ valószínűleg kolozsvári diákévei alatt vásárolta meg az Apostolok cselekedeteit és a Római levelet magyarázó prédikációgyűjteményt.⁵⁴ Ölyvesi Márton szintén a Kolozsvári Református Kollégium diákjaként⁵⁵ jutott hozzá 1687-ben a páli leveleket

⁴⁴ Lásd a 25. jegyzetet.

⁴⁵ Heltai János: *Adattár*, 316.

⁴⁶ Rudolf Gwalther: *In priorem D. Pauli apostoli ad Corinthios epistolam homiliae*. Froshoverus, Tiguri 1578. (VD16 W 1103) + *Uő: In posteriorem D. Pauli apostoli ad Corinthios epistolam homiliae*. Froshoverus, Tiguri 1578. (VD16 W 1107) + *Uő: In D. Pauli apostoli epistolam ad Galatas homiliae*. Froshoverus, Tiguri 1576. (VD16 W 1082). Lelőhelye és jelzete: MvhelyTB B-f 537

⁴⁷ Zoványi Jenő: *Lexikon*, 390.

⁴⁸ Lásd a 8. jegyzetet.

⁴⁹ Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása*, nr. 196.

⁵⁰ Lásd a 28. jegyzetet.

⁵¹ Nagy Iván: *Magyarország családai. Czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. VI. Ráth Mór, Pest 1860, 141.

⁵² Lásd a 29. jegyzetet.

⁵³ Kolozsvári József: *Litteris et pietati sacrum. Adalékok a Kolozsvári Református Kollégium történetéhez* III. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2012, nr. 110.

⁵⁴ Lásd a 20. jegyzetet.

⁵⁵ Kolozsvári József: *Litteris*, nr. 404.

magyarázó prédikációgyűjteményekhez,⁵⁶ majd adta tovább diáktársának, Hunyadi Abacs Márton (?–1737), későbbi ótordai lelkésznek.⁵⁷

Rozgonyi Mihály zilahi (1679–1682) rektor, fogarasi (1685–1709 mh.) lelkipásztor⁵⁸ könyvtárából három, Gwalther-műveket tartalmazó kötet maradt ránk: 1682-ben Zilahon a páli levelek magyarázatát,⁵⁹ ugyanabban az évben (valószínűleg Utrechtben) a vasárnapi perikóparend szerint összeállított prédikációs kötetet,⁶⁰ 1692 májusában pedig a kispróféták könyvei alapján írott igehirdetések gyűjteményét nevezte meg.⁶¹ A köteteket Anna nevű lánya, Kaposi Juhász Sámuel professzor özvegye 1713-ban a Gyulaféhevára menekült Sárospataki Kollégium könyvtárának ajándékozta, onnan kerültek Marosvásárhelyre.

Zilahi István alvinci (1680–1691), marosvásárhelyi (1691–1697?) és gyulaféhevári (?–1700–1704 mh.) lelkipásztor⁶² 1691-ben Marosvásárhelyen vásárolt Ézsaiás-magyarázatot.⁶³ Tőle került a Szászvárosi Református Kollégium könyvtárába.

A 17. századi partiumi református értelmiségiek könyvei gyakran birtokosokkal együtt kerültek Erdélybe. Szepesi János későbbi megyaszai (1619–1620) és telkibányai (1621–1625) lelkipásztor⁶⁴ 1615-ben a kispróféták könyvéhez írott magyarázatok Lavater és Bullinger munkáival egybekötött bázeli kiadását⁶⁵ szerezte meg.

⁵⁶ Lásd a 10. jegyzetet.

⁵⁷ Ósz Sándor Előd: *A Nagyenyedi Református Egyházmegye történeti névtára a kezdetektől 1800-ig*. Kézirat a szerző tulajdonában. 42.

⁵⁸ Fejér Tamás: *A Fogarasi Református Egyházközség lelkészei*. Kézirat a szerző tulajdonában. 31.

⁵⁹ Lásd a 46. jegyzetet.

⁶⁰ Rudolf Gwalther: *Homiliarum in Euangelia dominicalia*. Eysenberg, Lugduni Batavorum 1585. Lelőhelye és jelzete: MvhelyTB B-f 538.

⁶¹ Lásd a 4. jegyzetet.

⁶² Ósz Sándor Előd: Adatok a Genfi Káté 1695-ben kiadott magyar fordításához. In: Gér András László et alii (szerk.): *„Hiszek, hogy megértsem”*. *Fiatal Kutatók és Doktoranduszok IV. Nemzetközi Teológuskonferenciája*. L'Harmattan, Bp. 2015. 242–244.

⁶³ Rudolf Gwalther: *In Isaiam prophetam homiliae*. Wolfius, Tiguri 1594. (VD16 W 1116). Lelőhelye: KvUniv, jelzete nincs.

⁶⁴ Zoványi Jenő: Protestáns lelkészek nyugatványai régi tizedjegyzékek mellett. In: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*. (1929), 26, 129.

⁶⁵ Ludwig Lavater: *Propheta Ezechiel commentarius expositus*. Vignon, Genevae 1581. (GLN-2883) + Heinrich Bullinger: *Daniel sapientissimus Dei propheta expositus homiliis*. Froshoverus, Tiguri 1576. (VD16 B 9598) + Rudolf Gwalther: *In prophetas duodecim quos vocant minores ... homiliae*. Ostenius, Basileae 1592. (VD16 ZV 23292). Lelőhelye és jelzete: KvUnit U 62539–62541.

Tőle Kaposi Pál szatmári rektorhoz (1652–1654, 1657–1658) és lelkipásztorhoz (1658–1669) került, aki 1669-ben Erdélybe költözött és Gyulafehérváron (1669–1671) lett lelkipásztor.⁶⁶ A kötetet magával hozta, és ezután Erdélyben cserélt többször tulajdonost. Szintén a kispróféták könyveit feldolgozó prédikációgyűjtemény⁶⁷ volt Harsányi Mihály ákosi (1597–?) és vári (1621–1622) lelkipásztor⁶⁸ tulajdonában, akitől Horti István (1625k.–1689) misztótfalui (1659), nagybányai (1662–1674), fogarasi (1676–1684?) és gyulafehérvári (1685–1689) lelkészhez, Erdély püspökéhez került.⁶⁹ Nógrádi Mátyás tiszántúli püspök⁷⁰ Vermigli-Gwalther-kolligátuma⁷¹ 1657-ben Krizbai György, akkor Beregszászon (?–1658, 1659–?), később Sátoraljaújhelyen (1658–1659), Munkácson (?–1663), Debrecenben (1663–1671) és Bánffy Dénes udvarában (1673 k.) szolgáló lelkipásztorhoz⁷² került, ő pedig végrendeletben a Kolozsvári Református Kollégiumra hagyta.

A Rozgonyi János könyvtárából Gyulafehérvárra került, néhány páli levél magyarázatát tartalmazó kolligátum⁷³ a 17. század közepén a Szilágyságban volt: 1651-ben szerezte Szentlászlai Sámuel, Szilágynagyfalu (1647–1658 mh.) tatárok áldozatául esett lelkipásztora,⁷⁴ 1664-ben pedig Varsolci Szakács János Varsolcon szolgáló lelkészé lett. Tőle vásárolhatta 1682-ben Rozgonyi.

A vizsgált Gwalther-művekben jóval kevesebb 17. századi erdélyi szász könyvtulajdonost találunk, mint 16. századiakat: Baráthely későbbi lelkipásztora, Georg Maius 1642-ben medgyesi rektorként⁷⁵ vásárolt perikópa szerint összeállított

⁶⁶ Zoványi Jenő: *Lexikon*, 293.

⁶⁷ Lásd a 14. jegyzetet.

⁶⁸ Borovszky Samu: Tiszántúli ev. ref. papok. In: *Történelmi Tár*. 21 (1898), 623.; Zoványi: *Protestáns lelkészek*, 35.

⁶⁹ Fejér Tamás: *A Fogarasi*, 27.

⁷⁰ Életrajzát lásd: Zoványi Jenő: *Lexikon*, 438–439.

⁷¹ Lásd a 32. jegyzetet.

⁷² Zoványi Jenő: A szatmári és beregi egyházmegyék espereseinek névsorához. In: *Egyház-történet* 3 (1945), 97–98.; Sipos Gábor: *A Kolozsvári*, 28–31.

⁷³ Lásd a 46. jegyzetet.

⁷⁴ Zsigmond Attila: A Szilágyi traktus legrégebbi lelkésznévsorai. In: *Református Szemle* 100 (2007), 926.

⁷⁵ Életrajzát lásd Wagner, Ernst: *Die Pfarrer*, nr. 2641.

prédikációgyűjteményt.⁷⁶ Georg Schlemmchen (Scaevola) későbbi romoszi (1651–1667 mh.)⁷⁷ lelkész 1645-ben szászsebesi prédikátorsága idején szerzett Weinrauch püspök könyvtárából Gwalther-kommentárt.⁷⁸ Georg Sadler alias Horváth domboosi (1656–?) evangélikus lelkész⁷⁹ Márk és János evangéliumán alapuló prédikációgyűjteménynek⁸⁰ volt a birtokosa.

A 17. század második harmadától egyre több unitárius értelmiségi possessor-bejegyzése jelenik meg a vizsgált Gwalther-kötetek lapjain. Dálnoki Nagy Lőrinc (?–1665) Páduában iskolázott kolozsvári unitárius orvosdoktor⁸¹ Ézsaiás-magyarázatot⁸² birtokolt és hagyott a kolozsvári kollégiumra. Sárdi István tordai (?–1661) unitárius rektor, majd dicsőszentmártoni (1661–1671) lelkipásztor⁸³ 1653-ban, kolozsvári tanulmányai idején szerzett János evangéliuma alapján írott prédikációgyűjteményt.⁸⁴ Szentiváni Márkos Dániel (1637–1689) püspök (1684–1689) 1669-ben kolozsvári rektorként⁸⁵ ajándékozta a Korinthusbeliekhez írott két levél magyarázatát⁸⁶ Bölöni Mihály kolozsvári lelkésznek. 1686-ban pedig Bölöni veje, Székely György Filepovics Lászlónak adta abból az alkalomból, hogy utóbbi elkezdte torockói lelkészi szolgálatát.

Pesti Sámuel tordai unitárius rektor (1691–1693), magyarsárosi (1693–1712) és adámosi (1712–1717) lelkipásztor⁸⁷ 1694-ben az újszövetségi leveleket magyarázó

⁷⁶ Rudolf Gwalther: *Homiliarum in Euangelia dominicalia*. Eysenberg, Lugduni Batavorum 1585. Lelőhelye és jelzete: KvUnit U 62755.

⁷⁷ Wagner, Ernst: *Die Pfarrer*, nr. 3069.

⁷⁸ Lásd a 21. jegyzetet.

⁷⁹ Wagner, Ernst: *Die Pfarrer*, nr. 2992.

⁸⁰ Lásd a 18. jegyzetet.

⁸¹ Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása*, 150.

⁸² Lásd a 25. jegyzetet.

⁸³ Uzoni Fosztó István – Kozma Mihály – Kozma János: *Az erdélyi unitárius egyház története*. III/1. Magyar unitárius Egyház, Kolozsvár 2018. 809, Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház története I*. Erdélyi Unitárius Egyház, Kolozsvár 2005, 454.

⁸⁴ Lásd a 16. jegyzetet.

⁸⁵ Életrajzát lásd: Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása*, nr. 402.

⁸⁶ Rudolf Gwalther: *In priorem d. Pauli ad Corinthios epistolam homiliae*. Froshoverus, Tiguri 1572. (VD16 W 1102) + Uő: *In posteriorem d. Pauli ad Corinthios epistolam homiliae*. Froshoverus, Tiguri 1572. (VD16 W 1106). Lelőhelye és jelzete: KvRef 81408.

⁸⁷ Kénosi Tózsér János – Uzoni Fosztó Mihály: *Az erdélyi unitárius*, I. 458.

kolligátumot,⁸⁸ 1698-ban pedig Leidenben megjelent *homíliagyűjteményt*⁸⁹ vásárolt. Az első kolligátum azért figyelemre méltó, mert Pesthy 1698 és 1714 között hozzávetőlegesen kétszáz alkalommal jegyezte be valamelyik prédikáció végére, hogy mikor mondta el azt a sárosi vagy az adámosi eklézsiában, sokszor történeti eseményeket is hozzáfűzött. (Pl. Az 1Kor 10,20–22 mellé a következőt írta: 1704. 22. *Septembris Occasione Coenae distr[ibutionis] Domic. T[empus] Matutinus in Kis Sáros bellico tumultu [...]*.) A datált jegyzetek részletes elemzése szétfeszítené jelen írás kereteit, így külön tanulmányban térünk majd vissza rájuk.

A 18. századi possessorok sora már kevésbé változatos. Ennek oka, hogy ekor a kötetek jelentős része már mai őrzési helyén, valamelyik iskolai könyvtár polcain volt. Ebből az időszakból kilenc unitárius és hat református lelkipásztor, illetve kollégiumi diák neve tűnik fel a tulajdonosok között. Mind falusi gyülekezetek prédikátorai, akik nem léptek feljebb az egyházi hierarchiában. A széljegyzetek arról árulkodnak, hogy a 18. század második harmadától Gwalther műveit már nem használták az igehirdetésre való készüléskor, így lassan a parókiák tékáiból közgyűjteményekbe vándoroltak.

Rudolph Gwalther zürichi igehirdetései kiadásai hol wittenbergi, hol heidelbergi közvetítéssel jutottak el Erdélybe, és csaknem két évszázadon keresztül hatottak különböző protestáns felekezetek szószékeiről elhangzó igemagyarázatokra. A svájci református polgári közegben elhangzó beszédek a hazai lelkészek valószínűleg értően igazították gyülekezeteik társadalmi helyzetéhez, sok esetben (a Gwaltherétől különböző) felekezeti tanításához is. Amint már többször megfogalmaztuk, a hazai protestáns egyházi szolgák egyetemes kincsként tekintettek a 16. század – különböző hitvallású közegben született – írásmagyarázati munkáira, és nemcsak saját felekezetük szerzőit olvasták, illetve vitték fel szószékeikre. Így lehettek ott Gwalther *homilia*-gyűjteményei unitárius és lutheránus parókiák tékáiban is. Népszerűségük a 18. század közepén – talán a felvilágosodás hatására – kezdett csökkenni, a 19. századra pedig teljesen eltűntek a „teológiai kánonból”.

⁸⁸ Rudolf Gwalther: *In divi Pauli apostoli epistolas omnes homiliarum archetypi*. Wolfius, Tiguri 1589. (VD16 W 1091) + Uő: *In d. Pauli apostoli epistolam ad Galatas homiliae*, Froschoverus, Tiguri 1581. (Vd16 W 1083) + Uő: *In Iohannis apostoli et evangelistae epistolam canonicam homiliae*. Wolfius, Tiguri 1589. (VD16 W 1100). Lelőhelye és jelzete: KvUnit U 51547–51548.

⁸⁹ Lásd a 76. jegyzetet.